

WAAROM KANTELDEN DE BISSCHOPPEN VAN 1889?

Artikel voor Ons Contact, thema Kantelpunt,
oktober-november 2014.

Dick Schoon, bisschop van Haarlem

Zoals geen oud-katholiek ontgaan zal zijn, hebben we op het afgelopen Internationale Oud-Katholieken Congres in Utrecht opgewekt en uitgebreid gevierd dat vijf bisschoppen op 24 september 1889 de zogenaamde Bisschopverklaring ondertekenden. Die gebeurtenis mag gerust een kantelpunt worden genoemd, niet alleen in de geschiedenis van de Nederlandse Oud-Katholieke Kerk, maar in de geschiedenis van de hele katholieke kerk van het westen. Want de strijd die de Cleresie in Nederland al anderhalve eeuw tegen Rome voerde om de oude katholieke traditie in leer en praktijk zuiver te houden, overschreed nu de landsgrenzen en werd een Europees verschijnsel. In dit artikel beschrijf ik waarom de bisschoppen dit deden en wat het karakter was van hun gezamenlijke actie. Als je wilt nadenken over de toekomst van de Unie van Utrecht die met die ondertekening van de Bisschopsverklaring tot stand kwam, kan een historische terugblik geen kwaad.

De Bisschopsverklaring van 1889

De verklaring die in 1889 door de vijf toenmalige bisschoppen van de oud-katholieke kerken in Zwitserland, Duitsland en Nederland werd ondertekend, was, zoals het opschrift luidt, een “Verklaring aan de katholieke kerk.” Bij de Verklaring werden twee andere documenten gepubliceerd: een reglement dat het functioneren van de bisschoppenconferentie regelt; en een overeenkomst, met daarin afspraken over het contact dat de bisschoppen met elkaar zouden onderhouden. De beide laatste documenten zijn in de loop der jaren herhaaldelijk bijgesteld, terwijl de Verklaring zelf nooit is gewijzigd. De drie documenten vormen samen sinds 2000 mét een nieuwe preambule, waarin de ecclesiologische grondslag van de Unie wordt beschreven, het Statuut van de Internationale Bisschoppenconferentie van de Oud-Katholieke Kerken, dat elke oud-katholiek in zijn boekenkast heeft staan.

De Verklaring bestaat uit acht punten, die worden voorafgegaan door een openingszin, waarin de bisschoppen zich presenteren en een korte uitleg geven over hun besluit om regelmatig samen te komen. Dat besluit hadden de bisschoppen genomen “ter overweging van gemeenschappelijke aangelegenheden, met raadpleging van onze medehelpers, raadslieden en godgeleerden.” Zij hielden het daarom voor gepast om op deze eerste bijeenkomst

“de kerkelijke grondstellingen, naar welke wij tot dusver ons bisschoppelijk ambt waargenomen hebben en ook in de toekomst waarnemen zullen, en die wij herhaaldelijk gelegenheid gehad hebben in afzonderlijke verklaringen uit te spreken, in eene gemeenschappelijke verklaring kortelijk samen te vatten.”

De acht artikelen die dan volgen, behandelen vooral de theologische meningsverschillen met de kerk van Rome. In het eerste artikel wordt de bekende regel van Vincent van Lérins als uitgangspunt voor de geloofswaarheid aangehaald: “Houden wij vast wat overal, wat altijd, wat door allen geloofd is; want dit is waarlijk en eigenlijk katholiek.” Die geloofswaarheid zag men verwoord “in de oecumenische geloofsbelijdenissen en in de algemeen aangenomen leerstellige uitspraken van de oecumenische synoden der onverdeelde kerk van de eerste tien eeuwen.”

Na dit positief verwoorde beginsel volgen drie punten die men in strijd achtte met dit oude katholieke geloof: de leer van onfeilbaarheid van de paus en diens universele jurisdictieprimaat; het dogma over de onbevleete ontvangenis van de H. Maagd Maria uit 1854; en verschillende andere pauselijke documenten, waaronder met name de bul *Unigenitus* uit 1713, de bul *Auctorem Fidei* uit 1794 en de *Syllabus* uit 1864.

In het vijfde punt stelden de bisschoppen, dat zij de besluiten van het Concilie van Trente betreffende de kerkucht afwezen en de leerstellige uitspraken van het Concilie slechts aannamen in zoverre zij met de leer van de oude kerk niet in strijd waren. Het zesde artikel behandelde de visie op de heilige eucharistie, het zevende sprak de hoop uit op de hereniging van de gescheiden kerken en in het achtste en laatste artikel spraken de bisschoppen de hoop uit, dat zij door getrouw vast te houden aan de leer van Christus “het ongeloof en de onverschilligheid omtrent den godsdienst, het ergste kwaad van onzen tijd” konden tegengaan.

Uit de verklaring komt duidelijk naar voren, dat de bisschoppen aansloten bij de katholieke traditie en geen nieuwe kerkelijke bestuursstructuur in het leven wilden roepen. Zij legden slechts verantwoording af van de uitoefening van hun bisschopsambt en zagen dat in continuïteit met de katholieke traditie van vóór 1870. Dat nam natuurlijk niet weg, dat de bisschoppen wel degelijk een nieuwe structuur in het leven riepen, namelijk hun internationale bisschoppenconferentie, die in het kerkelijke recht feitelijk zo niet voorkwam. Want wat vormden deze bisschoppen nu met elkaar? Geen kerkprovincie, want dat was de Nederlandse kerk al sinds haar oprichting in 1559 – en is ze nog altijd – terwijl de Duitse en de Zwitserse kerk officieel als ‘noodkerken’ waren opgericht, in de hoop dat de kerk van Rome haar dwalingen spoedig zou inzien en het geschil over de Vaticaanse dogma’s dan kon worden bijgelegd.

Vijf redenen voor samenwerking

Om het karakter van deze nieuwe Unie van Utrecht en haar bisschoppenconferentie beter te begrijpen, is het goed naar de redenen te zoeken waarom de bisschoppen tot samenwerking besloten. Ik noem er vijf.

1 Als eerste reden geldt vanzelfsprekend het gemeenschappelijke protest tegen het beleid van de kerk van Rome. Het protest van de Duitse en Zwitserse oud-katholieken tegen de besluiten van het Eerste Vaticaanse Concilie had niet tot enige toenadering geleid, net zomin als de al bijna twee eeuwen durende strijd van de Cleresie tegen Rome een oplossing van hun conflict dichterbij had gebracht. Men had dus een gezamenlijke tegenstander. En net zoals de Cleresie gedurende de 18de eeuw de – ook voor Rome – geldige bisschoppelijke opvolging had gehandhaafd, organiseerden zich ook de oud-katholieken in Duitsland en Zwitserland met een synodaal-episcopale kerkstructuur, waarbij zij hun bisschopswijdingen aan de Cleresie ontleenden.

2 De tweede reden is meer pragmatisch. Omdat de oud-katholieke kerk in Duitsland na het einde van de *Kulturkampf* en die in Zwitserland niet de gehoopte massale aanhang wisten te verkrijgen, bleven zij net als de Cleresie in Nederland relatief klein in omvang. Men was dus wel aangewezen op een vorm van samenwerking, wilde men niet het gevaar lopen geheel geïsoleerd te raken of zich tot een secte te ontwikkelen.

3 Naast deze beide wat negatief gekleurde redenen, waren er ook positieve, namelijk de inhoudelijke punten van overeenstemming. Als eerste noem ik de wens om de kerk te zuiveren van wat men aangegroeide misstanden noemde, zoals de verplichte biecht, het verplichte celibaat of de teloorgang van de ook met leken gedeelde verantwoordelijkheid voor de kerk. Het is een gemeenplaats in de oudere oud-katholieke geschiedschrijving om te stellen, dat de Cleresie in de 19de eeuw in vergelijking met de oud-katholieken in Duitsland en meer nog in Zwitserland een relatief conservatieve koers voer. Dat zou zij hebben gedaan om de breuk met Rome, die zoals gezegd al bijna twee eeuwen duurde, niet groter te maken dan die al was. Elders heb ik betoogd, dat dit slechts een deel van de waarheid is, omdat de Cleresie vanwege ernstige interne conflicten die al decennia duurden, rond 1870 niet sterk had kunnen optreden. Ook in Nederland waren er al ruim vóór het Vaticaanse Concilie en het daaruit voortgekomen oud-katholieke protest geluiden te horen geweest om de mis in de landstaal te gaan vieren en om bepaalde verouderde gebruiken af te schaffen. Het zou echter tot 1885 duren alvorens de Cleresie haar interne problemen had opgelost en zij zich over de gewenste hervormingen kon gaan buigen. Door de samenwerking met de Duitse en Zwitserse oud-katholieken kwamen daar nu nog andere punten bij, met name de contacten met de orthodoxe en de anglicaanse medechristenen.

4 De vierde reden om tot samenwerking te komen was de gemeenschappelijke oriëntatie op wat men ‘de oude kerk’ noemde en die men, zoals de Bisschopsverklaring te zien geeft, gelijkstelde aan de ongedeelde kerk van de eerste tien eeuwen. De aanzet tot deze oriëntatie was in 1874 en 1875 gegeven, toen de Münchener kerkhistoricus Ignaz von Döllinger de twee zogenaamde *Unionskonferenzen* in Bonn had georganiseerd. Hoewel er geen Nederlandse oud-katholieken aan hadden deelgenomen en de conferenties door de toenmalige bisschop van Haarlem, Casparus Johannes Rinkel, uiterst kritisch waren beoordeeld, leverden zij vijftien jaar later belangrijke bouwstenen voor de Bisschopsverklaring, die ook de Nederlandse bisschoppen toen – inclusief Rinkel! – konden ondertekenen.

Dit ideaal van de oude ongedeelde kerk van de eerste tien eeuwen was de aanleiding, dat men zich als vanzelf ook op andere als katholiek te beschouwen kerken richtte, die zich eveneens vrijgehouden of vrijgemaakt hadden van de vermeende misstanden in de Rooms-Katholieke Kerk. Bij de *Unionskonferenzen* waren dan ook al vertegenwoordigers van de orthodoxe en anglicaanse kerken aanwezig geweest. De Duitse en Zwitserse bisschoppen waren met anglicanen in Engeland en de Verenigde Staten al spoedig overgegaan tot een intercommunie, waarmee men een praktisch delen in elkaars bediening van de sacramenten aangaf. Het latere

oecumenische overleg, dat van oud-katholieke zijde van meet af aan als trilateraal bedoeld was – dus inclusief de orthodoxe kerken – leidde in 1931 uiteindelijk slechts met de anglicanen tot een erkenning van kerkelijke gemeenschap, hetgeen toen te wijten was aan de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in met name Oost-Europa.

5 Naast de wens tot praktische hervormingen in het kerkelijke leven en het daaraan ten grondslag liggende ideaal van de oude kerk, noem ik als vijfde reden voor samenwerking het gemeenschappelijke ecclesiologische principe van de lokale kerk. Dit principe zou in alle oecumenische contacten van de oud-katholieke kerken vanaf 1889 leidend blijven en uiteindelijk de basis vormen van het Statuut uit 2000. Volgens dit principe realiseert de kerk zich daar waar gelovigen, geestelijken en leken, rond de bisschop de eucharistie vieren. Het bisdom is zodoende een volledige realisatie van wat in de geloofsbelijdenis wordt genoemd 'de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk'. De katholiciteit van de kerk wordt niet allereerst bepaald door haar kwantiteit of geografische spreiding, maar door haar kwaliteit: de mate waarin zij haar opdracht vervult en alle mensen laat delen in het heil van Christus. Om die opdracht goed te vervullen kan een kerk in gemeenschap staan met andere kerken en aldus kerkprovincies, patriarchaten en uiteindelijk de wereldkerk vormen. Maar al deze bovenlocale verbanden kunnen nooit de zelfstandigheid van de lokale katholieke kerk wegnemen en staan altijd ten dienste van haar functioneren.

Katholiciteit als opgave

Met de vijf redenen tot samenwerking riepen de bisschoppen van 1889 een vorm van samenwerking in het leven, die aansloot bij de traditie van de kerk van de eerste eeuwen. Deze samenwerking laat de relatieve zelfstandigheid van de lokale kerk – dat is: het bisdom – intact, terwijl ze tegelijkertijd haar katholiciteit zoekt in de contacten met andere lokale kerken en aldus het wereldwijde verbond van kerken gestalte geeft. Het is een opgave voor de kerken van de Unie van Utrecht om die katholiciteit ook te zoeken en te (h)erkennen in andere kerken en daarmee met deze kerkelijke gemeenschap te constateren. Gezien de gemeenschappelijke geschiedenis en de capaciteiten van onze Europese kerken ligt dat het meest voor de hand met kerken dichtbij, dat wil zeggen: in ons werelddeel, zodat de gevonden kerkelijke gemeenschap ook concreet gestalte kan krijgen zoals al geschiedt op onze internationale Congressen. Maar omdat het christelijk geloof niet gebonden is aan welke grenzen dan ook, streven we ook buiten Europa naar zo'n kerkelijke gemeenschap, zoals we die al kennen met de kerken van de Anglican Communion, de Filippijnse Onafhankelijke Kerk en – binnenkort hopelijk – de Mar Tomakerk in Zuid-India. We dragen daarmee bij aan de eenheid van de kerk van Christus waartoe het geloof ons oproept en die de blijvende opgave vormt van de Unie van Utrecht.

Amsterdam 5 oktober 2014
Dick Schoon